

Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí I. Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557*, KLP, Praha 2013

463 s., ISBN 978-80-86791-98-2

Petr VOIT, *Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí II. Tiskaři pro víru i tiskaři pro obrození národa 1498–1547*, Academia, Praha 2017

933 s., ISBN 978-80-200-2752-8

Petr Voit se v rámci své badatelské činnosti soustavně věnuje bohemikálním tiskům z období středověku a raného novověku. Po *Encyklopedii knihy*, jež obsahuje přibližně 2400 hesel ke knize z ručního lisu,¹ vydal rozměrný a v mnoha ohledech vzorový katalog inkunábulí Strahovské knihovny.² Dva svazky, které jsou předmětem této recenze, představují nové, kritické zpracování českého a moravského knihtisku od jeho počátků do poloviny 16. století. Oba mají velký formát a reprezentativní, do detailu promyšlenou grafickou úpravu, které odpovídají pojednávanému tématu. Text je doprovázen řadou instruktivních ilustrací, jež jsou bezmála kompletním obrazovým atlasem dobové tiskařské produkce.

Zatímco první svazek se věnuje tiskařům severinsko-kosořské „dynastie“ a jejich dílům, typografické stránce knih, knižnímu dekoru a ilustracím, přičemž v závěrečné kapitole shrnuje přínos tehdejšího knihtisku pro českou kulturu, druhý svazek je založen více konceptuálně, čemuž odpovídá členění do kapitol podle jednotlivých tiskařských oblastí a jejich charakteristik (Plzeň a Norimberk, Morava a cizina, Praha a utrakvismus, Regiony a cesta k Evropě, Regiony a nonkonformní náboženská společenství, Oživení Norimberkem a habsburskou politikou). V rámci těchto kapitol jsou hodnoceny stejné znaky tisků jako v prvním dílu, informace jsou však uvedeny u jednotlivých tiskařů. Poslední kapitola druhého svazku obsahuje shrnutí celé knihy a zároveň se zabývá závěrečným obdobím poloviny 16. století.

Cílem Voitovy práce je ukázat přechod od gotického knihtisku k renesančnímu. Zkoumá jej nikoliv na základě obsahové a žánrové analýzy literárních látek či povahy překladatelských postupů, východiskem mu je typografie. Pod ní chápe ne přímo knihtisk, ale „umělecké a řemeslné postupy při přípravě jednotlivých součástí tiskové formy a při její kompozici“ (I, s. 7), tedy písmo, dekor a ilustrace. Naopak výslovně odmítá charakteristiku knižní produkce postavenou na klasifikaci literární látky či výtvarném názoru ilustrátora; tato kritéria považuje za zavádějící. Z toho a také z porovnání českého knihtisku zejména s produkcí německých (ale také anglických a francouzských) tiskáren vyplývají Voitovy opakované připomínky

1) Petr VOIT, *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006.

2) Týž, *Katalog prvotisků Strahovské knihovny v Praze*, Praha 2015.

„neurastenie“ českého knihtisku, který je po kvantitativní i kvalitativní stránce jen těžko možné srovnávat se zahraničním.

Voit klade důraz na knihtisk jako na průběžně inovovanou technologii a na její jednotlivé složky, ale také na reflexi „vizuálních potřeb čtenářů“, tedy nejen na produkci, ale i na její recepci. V tomto smyslu rozlišuje dvě „slohové linie“, „tradiционаlistickou a pokrokovou“ (I, s. 7). Historie knihtisku podle něho tvoří základ bádání o knižní kultuře jako celku; k výzkumu knihtisku přistupují ještě výtvarné umění, historická jazykověda, literární historie a muzikologie. V budoucnu by měly být u představené tiskařské produkce zkoumány ještě knižní vazba, knižní obchod a čtenářská recepce. Archivní výzkum se pro dějiny knihtisku zatím neukázal jako příliš plodný.

Voitova výzkumná metoda se opírá o detailní typometrii zachovaných tisků. Na základě minuciózního rozboru jejich typografické i ilustrační složky přehodnotil dosavadní atribuce jednotlivým tiskařům a vzhledem k tomu, že zejména výtvarnou stránku tisků hodnotil se širokým rozhledem nejen v českém, ale i v evropském kontextu, objevil nové souvislosti. Nezůstal ovšem u „pozitivistických faktů“, nýbrž konstatoval, že ty se mají stát základem pro mezioborovou interpretaci diachronních procesů a „anatomii knihy“. Přestože na začátku prvního svazku uvedl, že obsahová stránka tisků z knihovědného zkoumání vypadává (I, s. 8), věnoval se edičním profilům jednotlivých tiskáren i žánrovému rozřazení jejich produkce, takže i obsahu tisků učinil zadost v míře, která svou komplexitou v knihovědném bádání není obvyklá.

Zatímco první svazek zpracovává 115 tisků jedné tiskařské „dynastie“, ve druhém svazku se Voit musel vyrovnat s přibližně 700 tisky pocházejícími od 39 často vzájemně dosti odlišných tiskařů. Autor konstatuje, že v prvním svazku užil analyticko-typometrickou metodu výzkumu knihtisku pro omezené množství produkce; druhý svazek má po ověření této metody ambicióznější záměr, totiž „autentičtější poznání měšťanské společnosti 16. století“ (II, s. 7). To si vynutilo členění látky podle žánrů a témat publikací (a samozřejmě i podle geografického umístění tiskáren).

Biografické medailonky tiskařů i bibliografie jejich produkce jsou doplněny bohatým obrazovým materiálem. Vzhledem k tomu, že objem typografického a zejména ilustračního materiálu výrazně narostl, nebylo možné v knize reprodukovat vše. Kniha obsahuje také extenzivní pomocný aparát. V příloze druhého svazku je otištěn soupis starých tisků dle témat a žánrů z obou svazků, soupis ilustračních a dekorativních štoček, soupis zkratk, seznam literatury a rejstříky. Druhý svazek obsahuje také grafy s vyhodnocením podílu autorsky příznakových a naopak anonymních děl na produkci jednotlivých tiskařů (není zde uvedena velikost produkce a roky působení, obojí je však možno dohledat v textu) i celkově. Podobně je v grafech vyhodnocena tiskařská produkce po stránce žánrové.

Vzhledem k tomu, že autorovi prošla rukama kompletní česká tiskařská produkce do poloviny 16. století, vyplývá z jeho do detailu provedené srovnávací analýzy tolik nových závěrů, že je možné se zastavit pouze u některých. Vzhledem k zaměření tohoto časopisu se soustředím na období do roku 1526. V prvním dílu Voit upozornil na výtvarnou složku severinských tisků. Protože bastarda jako tiskové

písmo neměla až do roku 1506 vyznačovací pandán a tiskař se nejen po stránce užitého písma projevoval konzervativně, konstatuje Voit nízkou vizuální a estetickou úroveň jeho tisků. Z toho a z absence předmluv a věnování lze odvodit malou snahu kultivovat čtenáře. Severinův přínos pro český knihtisk však spočívá v tom, že byl průkopníkem „českých textově obrazových edicí“ (I, s. 15), ať už se jednalo o minuce nebo o dochovaný fragment staročeského překladu *Ezopa*.

Později je možné pozorovat postupné rozšiřování počtu abeced a zlepšování typografické úrovně tisků. I tak ale Voit v závěru prvního dílu konstatuje „slabou produktivitu staršího českého knihtisku“ (I, s. 373), kterou starší generace badatelů nereflektovaly. Zatímco v Čechách se používaly jedna až dvě písmové sady, v zahraničí to bylo pětkrát více; podobná situace panovala v oblasti knižního dekoru či dřevorezů. Tiskáren bylo málo, působily především v Praze (jinde většinou krátkodobě) a až na výjimky tiskly rozsahem spíše drobnější práce. Konfesijní rozdíl nehrál velkou roli, důraz byl kladen na kooperaci za účelem zisku a také produkce byla málokdy striktně konfesijně vyhraněná. Tiskly se jen jazykově české texty, protože potřebu latinských a německých textů pokrýl knižní import. Produkce byla početně slabá, deset položek za rok vycházelo až od dvacátých let 16. století. Náklad tvořilo maximálně několik set výtisků.

Pro český knihtisk byla v tomto období klíčová Praha, v níž vyšla přibližně polovina všech dochovaných titulů. V kapitole „Praha a utrakvismus“, zařazené ve druhém dílu, autor řeší i některé obecnější otázky související s povahou tehdejší české společnosti. Všimá si, že tehdejší tiskařská produkce stále šířila mnoho středověkých látek. U českých autorů převažovaly traktáty o eucharistii, lékařské spisy (starší středověká díla Křišťana z Prachatic) a různé jednotliviny. Tiskem vycházela především Bible a její části (v českém jazyce) a také aktuální publicistika. Rukopisně byly naopak stále šířeny graduály a kancionály, opatřované náročnou malířskou výzdobou, již bylo v požadovaném rozsahu možné realizovat pouze u foliových pergamenových svazků. Stejně tak v rukopisech zůstávaly knihy z oboru práva či sborníky Řehoře Hrubého z Jelení.

Za velmi podnětné považuji Voitovy postřehy ke knihvazačství: v Čechách a na Moravě působilo nejméně 20 klášterních dílen a dalších 50, které pracovaly pro šlechtu, klérus a měšťany. Přitom slepotisková výzdoba, jež zde byla vytvářena, je neméně technologicky náročná než samotný knihtisk – a ve stejné době zde působilo pouze 10 tiskáren. Vyplývá z toho celkem jednoznačně, že knihvazačské dílny vázaly kromě domácí produkce ve velké míře také rukopisná díla a tisky dovezené ze zahraničí. Souvisí to i s tím, že v Čechách byla rukopisná produkce od sedmdesátých let na vzestupu, a to až do doby kolem roku 1500, kdy byla až na výjimky nahrazena knihtiskem.³ Stejný trend je ostatně možné – při obezřetnosti vyžadované fragmentárním dochováním středověkých knih – pozorovat v celé Evropě.⁴

3) Bořek NEŠKUDLA, *Knihovny a čtenářská recepce v období raného humanismu v Čechách*, disertační práce obhájená na Ústavu českých dějin FF UK, Praha 2014.

4) Eltjo BURINGH, *Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*, Leiden – Boston 2011.

Autor si všímá faktického monopolu češtiny, který je pro domácí knihtisk charakteristický, a také vydávání děl utrakvistů. Ti se přitom nejprve knihtiskem vůbec neprosazovali. Pokud hovoří o konzervativismu pražské univerzity, jež se podle Voita na rozdíl od situace v okolních zemích do knihtisku – s výjimkou rozsahem drobných nástěnných minucí – nezapojovala, lze mu na základě současného stavu poznání dát za pravdu. Zároveň je ale možné, že průzkum pramenů archivní povahy, zejména pražských městských knih, přinese v tomto ohledu nové poznatky; staroměstská elita, kterou Voit v oblasti knihtisku právem považuje za iniciátora, byla v době před jeho nástupem úzce propojena s utrakvistickou církví a univerzitou. Je pravděpodobné, že tomu tak bylo i později, ale zde je třeba dalšího pramenného výzkumu. Stejně tak je možné Voitovi přitakat, že tisky připravované v zahraničí a iniciované pražskou měšťanskou elitou (zejména *Bible benátská*) byly po typografické stránce přizpůsobeny vkusu domácího publika.

Z dalších otázek si zaslouží pozornost Voitovo hodnocení české renesance a zejména recepce zahraničního humanismu. Česká tiskařská produkce je ve srovnání se zahraničím po kvantitativní i kvalitativní stránce nedostatečná. Voit zdůrazňuje, že v českém prostředí hluboko do 16. století přežíval koncept typografie vytvořený v pozdním středověku. Kritizuje proto badatele, kteří se drží tradičního sousloví „národní humanismus“ (Jan Malura, Marta Vaculínová), a navrhuje místo něho nový pojem „protoobrození“ (II, s. 194), jež vztahuje k měšťanské společnosti 16. století a který se dostal v mírně pozměněné podobě i do podtitulu druhého dílu jeho knihy. Podobně se vyhraňuje vůči termínu „občanský (či utrakvistický) humanismus“ navrhovanému Petrem Čornejem a doporučuje místo něho užívat termín irénismus.

Při rozboru „manifestu národního humanismu“ Viktorina Kornela ze Všehrd se Voit poměrně kriticky staví ke koncepci Emila Pražáka, který se snažil definovat český humanismus jako jakousi přechodovou fází mezi husitstvím a Bílou horou; Pražák přitom zohledňoval především domácí literární látky a recepci těch zahraničních, protože knihtisk tehdy nebyl ještě podroben komplexní analýze. Voit v kontrastu k této koncepci staví „nadanárodní humanismus“ a upozorňuje na limity domácí spisovatelské, ediční a výrobní sféry, stejně jako na omezené schopnosti rodící se čtenářské obce.⁵ Podobně jako Pražáka kritizuje také Jaroslava Kolára za příliš široké pojetí humanismu. Aby byla nějaká osobnost považována za humanistu, nestačí podle Voita, aby psala latinsky, korespondovala se zahraničím či měla ve své knihovně nějaké „humanistické“ dílo (II, s. 33).

Voit se dokonce domnívá, že Všehrdovy překlady ani rukopisné sborníky Řehoře Hrubého z Jelení dedikované králi a staroměstské radě neměly pro český humanismus „iniciační význam“, protože se kvůli jen rukopisnému dochování nedostaly ke čtenářům. Všehrdovu motivaci pro jeho text odvozuje z Viktorinova osobního vztahu s latinizujícím humanistou Bohuslavem Hasištejnským, s nímž se po ideové stránce ostře rozešel. Podle Voitova názoru bádání nedbalo na jiné texty,

5) K tomu srov. i jeho starší samostatný příspěvek: Petr VOIT, *Limity knihtisku v Čechách a na Moravě 15. a 16. století*, Bibliotheca Strahoviensis 8–9, 2007, s. 113–140.

podobné tomu Všehrdovu, a v českých zemích počátkem 16. století obecně vzniklo méně oslav českého jazyka, než se soudí. Všehrd se podle něho orientoval nikoliv na humanismus, ale na křesťanství, zejména na patristiku (II, s. 34). Zde je třeba podotknout, že i k patristickým textům s ohledem na jejich mnohdy vytříbený styl humanisté často obraceli svou pozornost.

Je skutečností, že renesance nastoupila v českých zemích pozdě. Eduard Petru hájil specifický charakter české renesance a hovořil o připravenosti českého prostředí.⁶ Proti jeho pojetí se Voit poměrně striktně vymezuje (II, s. 512) a konstatuje, že vzdělanost průměrného měšťana byla mizivá. Když byly do Čech postupně zaváděny pokročilejší typografické postupy z území dnešního Německa, docházelo k „difúzi“ a „imitaci“ zahraničního humanismu (II, s. 570, 589). To se však často týkalo jen literární a překladatelské stránky, protože v Praze nebyl adekvátní kreslíř či dřevořezač (II, s. 593). Ve vztahu k renesanční typografii Voit poznamenává na základě rozboru užitých typografických prostředků, že Mikuláš Bakalář nebyl raně renesanční a humanistický tiskař; v roce 1498 používal tři sady písem a tiskl pouze dvacet řádek na stránce, což je ve srovnání s jinými tiskaři podprůměr. Upozorňuje i na nedostatečné pokrytí diakritizovaných literek, které vedlo k rozkolísanosti, jež nebyla dána nejednotným jazykovým územ.

Pojednání o tiskaři Mikulášovi Konáčovi z Hodiškova je možné označit za jednu z mnoha drobných monografií, které jsou v práci obsaženy. Voit konstatuje, že tento tiskař se nejprve projevoval tolerantně, ale později se přiklonil ke konzervativnímu utrakvismu a od roku 1514 se z něho stal „netolerantní pragmatik“. Velice zajímavá je úvaha, nakolik jeho tiskárna naplňovala znaky „Privatdruckerei“, jež byly tehdy obvyklé na území dnešního Německa. Takové podniky zřizovali humanisté a jejich zaměstnanci pak vytvářeli vydavatelský program, který odpovídal majitelově profesnímu zájmu nebo konfesijnímu názoru. Tyto rysy Konáčova tiskárna naplňovala, lišila se jen tím, že majitel na ní nebyl finančně nezávislý (II, s. 186).

Když Voit hovoří o „neplodném utrakvismu“ na pražské univerzitě (I, s. 409), příliš nezohledňuje vztah centra a periferie v rámci tehdejší Evropy a celkovou míru rozvoje české společnosti po stránce ekonomické, demografické a dalších, jež byly i pro rozvoj knihtisku určující. U utrakvistických tiskařů vedle jejich konzervativismu akcentuje zejména obranu basilejských kompaktát a „mravně výchovnou službu české společnosti“ (II, s. 191). Konstatuje, aniž by to dokládal jinak než porovnáním se Západem, „nepříznivý dopad husitství na vzdělanostní kapitál českého měšťanstva“ (II, s. 194). Pražská univerzita podle něho „k popularizaci či vědeckému výkladu antické historie a poetiky veřejně nijak nepřispěla“ (II, s. 287). Tady je možné oponovat příklady Václava z Chrudimi (pravda je, že působil ještě před zavedením knihtisku do Čech) a Řehoře z Prahy, kteří antickou vzdělanost propagovali, a to i veřejně.

Voit ve svém hodnocení, jež jde nad rámec s velkou pečlivostí a akribií zpracovaného materiálu, konstatuje, že čeští tiskaři příliš neakceptovali zahraniční trendy, zejména nástup typograficky kvalitní produkce určené pro masové čtenářství,

6) Eduard PETRŮ, *Co je renesanční literatura?*, Historická Olomouc 9, 1992 [vyd. 1994], s. 31–35.

a vůbec projevovali typografickou zaostalost, například příliš neužívali ozdůbky. Přesto pomáhali dělat z příležitostných čtenářů stálé, tedy takové, kteří četli každý den. I přes mínění o zaostalosti českého knihtisku Voit shledává paralely mezi šířením vzdělanosti v domácí a zahraniční měšťanské společnosti 16. století. Český knihtisk však podle něho nebyl dravý a jeho rozvoj byl brzděn zájmy náboženských skupin (II, s. 503). Ačkoliv v celkové produkci z 59 % převažovala světská látka nad náboženskou, je pozorovatelná absence některých žánrů. Navíc světšší utrakvisté kladli nepřiměřený důraz na dodržování morálky a sekty fakticky upevňovaly náboženské rozdíly. Společnost jako celek byla podle autora uzavřená – regionalizace a partikularismus se však s nástupem raného novověku staly celoevropskými fenomény.

Voitovy závěry představují nové zpracování dějin knihtisku v tomto období. Ke komplexním dějinám knižní kultury chybí, jak sám Voit uvádí, pouze zřetel k rukopisům, vyhodnocení knižního obchodu a institucionálních i osobních knihoven. Tyto aspekty skutečně ve Voitově díle nejsou příliš rozpracované a i fenoménu, který je pro šíření knihtisku tak důležitý, jako byly importy knih, je věnována pouze okrajová pozornost. Je to ovšem zcela pochopitelné, protože jednak je i tak objem materiálu zpracovaného ve dvousvazkové monografii enormní, jednak se k těmto aspektům zachovalo zřejmě tak málo pramenů, že by jen pro jejich dohledání a komplexní vyhodnocení bylo nutné podniknout časově nesmírně náročný průzkum s nejistým výsledkem.

Voitovo dvousvazkové dílo je – podobně jako jeho starší práce – bezpochyby výrazným impulsem pro výzkum dějin české knižní kultury; jeho faktografický základ nebude po mnoho desetiletí překonán. Petr Voit má hluboké pochopení pro měšťanskou literaturu 15. a zejména 16. století a její žánry a podařilo se mu velmi přesně vystihnout komerční možnosti tehdejšího knihtisku a charakterizovat ediční profil jednotlivých tiskáren. Položil tak výborný základ pro nové zpracování dějin české literatury tohoto období. Stejně tak obdivuhodné je, s jakou hloubkou dokázal postihnout typografickou a výtvarnou stránku tisků a genetické vztahy v jejich rámci. Přesný typologický rozbor a knihovědný popis vedou k revizi dosavadních atribucí tisků jednotlivým tiskárnám. Tyto a další cenné postřehy jsou navíc doplněny o výpisky z předmluv a dedikací, které dále určují tehdejší ediční program. Knihy známé historikům po obsahové stránce tak v kontextu knihtisku často nabývají nové, netušené významy. Srovnatelně cenné je představení tematického a žánrového profilu tisků. Některé obecné hodnotící soudy o české společnosti v této době však bude třeba ještě ověřit na základě výsledků výzkumu jiných vědních oborů.

JINDŘICH MAREK